

„Cea de-a Treia Romă” – între utopie și realitate

Pr. Lect. Drd. Adrian IGNAT

Orice națiune, mică sau mare, mai veche sau mai tânără, în propria sa istorie are o dorință, o misiune pe care ține să o împlinească. De altfel, această misiune reprezintă chiar scopul său și modalitatea sa de a-și realiza propriul țel pentru care s-a constituit și există. În permanență, marile națiuni au fost legate sau au primit moștenire o idee căreia i-au slujit. Astfel Franța a primit ideea catolică a Romei, ce a făcut din ea o mare forță europeană; la fel și Germania care, împotriva ideii și autorității catolice universale, a ridicat drapelul protestantismului¹. „Ideea slavă” este cea de-a treia idee universală, care reprezintă „testamentul unirii general umane, dar nu în spiritul egoismului personal, ci (...) unirii într-un spirit de adevărată și largă iubire, fără minciună și materialism, pe baza exemplului personal de generozitate pe care poporul rus, aflat în fruntea uniunii libere a tuturor slavilor, este predestinat să-l dea Europei”².

Popoarele care au influențat istoria nu pot exista în afara culturii. Și totuși, slavii de răsărit, tocmai pentru că au fost conștienți de propria istorie, nu au putut face cultură decât în măsura în care aceasta se raporta pozitiv la ideea lor națională. Cu toate acestea, nu a existat în Rusia un sentiment al națiunii ruse. Inteligența prefera să folosească noțiunea de popor, în locul celei de națiune³.

Noblețea idealului spre care tinde orice națiune depinde de însăși esența națiunii, de constituția sa, de istoria și cultura sa. Aceste idealuri permanent manifestate și exprimate sunt adânc înrădăcinate în conștiința publică, fiind exprimate de fiecare dată prin ethosul național al fiecărui popor. „Orice popor și-a avut destinul său. Ceea ce separă un popor de altul – și implicit o cultură majoră de una minoră – este modul cum își potențează acest destin, felul cum își supradimensionează și sublimează conștiința istorică”⁴. Marile popoare, identificate în istorie și prin

¹ A se vedea F. Dostoievski, *Jurnal de scriitor*, vol. II, Editura Polirom, Iași, pp. 261-266.

² *Ibidem*, p. 103.

³ Bogdan Silion, *Rusia și ispita mesianică*, Editura Vremea XXI, București, 2004, p. 27.

⁴ *Ibidem*, p. 11.

culturi majore, au avut bine stabilite ideile conștiinței acestor culturi. O cultură mare este o cultură care se definește printr-o idee care-i reprezintă în același timp și esența. „*De la profeții evrei și până la Dostoievski, știm că fiecare neam ce-și deschide cale în istorie, luptă pentru o idee a lui și pentru o formulă de salvare, pe care o crede universală și definitivă*”⁵.

Slavii priveau la Rusia ca spre puterea armată care le putea salva ființa națională, eliberându-i de sub jugul otoman⁶. Rusiei i se oferise coroana tuturor slavilor; ea era moștenitoarea ortodoxiei și a teocrației bizantine. În misiunea sa universală, poporul rus nu uita pe frații săi slavi. Această misiune, pentru o lungă perioadă de timp, a fost înțeleasă ca fiind realizabilă prin credință și cultură, dar au existat și momente când s-a afirmat cu foarte multă putere rusofilismul, în sensul afirmării interesate a politicii țariste în Balcani. Credința slavofililor în *Sfânta Rusie*, protectoare a *Sfintei Ortodoxii* până la a doua venire a lui Hristos, se stinge, odată cu utopiile lor, în expansionismul imperialist țarist, care nu se limita în nici un caz la protecția slavilor⁷.

Caracterizat de majoritatea cercetătorilor ca fiind un întins teritoriu, de la Marea Baltică la Pacific, unind și amenințând deopotrivă Europa și Asia, Rusia, devenită ulterior supraputere mondială, nu a încetat niciodată „*să stârnească pasiuni extreme, mergând de la fascinație și extaz nelimitat până la oroare și respingere totală*”⁸.

Termenul „ruși” derivă de la numele cu care, în secolul al IX-lea și al X-lea, erau numiți: „Rus” de slavi, „Rhos” de greci, și „Rūs” de arabi. Numele *Rus*’ avea în momentul acela trei înțelesuri diferite. Denumea vikingii suedezi sau varagii, care foloseau Volga și, mai târziu, Donul pentru expedițiile lor spre sud, și care au câștigat controlul, spre mijlocul secolului al IX-lea, asupra celei mai mari părți a râului spre Marea Baltică; ocazional se referea la varagi și la populația slavă din est care, mai apoi, va ocupa zone din vestul și centrul numite de noi astăzi Rusia Europeană; și ceea ce primește treptat o conotație geografică desemnând teritoriul în discuție (locuit de triburi finlandeze, precum și de slavii estici), peste care se vor așeza vikingii⁹.

⁵ Emil Cioran, *Schimbarea la față a României*, Editura Humanitas, București, 1990, p. 12.

⁶ Un exemplu în acest sens este și momentul războiului din Iugoslavia. În acele momente Serbia aștepta din partea Rusiei ajutorul, întrucât NATO, și în special SUA, se implicase în problemele interne ale acestei republici.

⁷ Bogdan Silion, *op. cit.*, p. 68.

⁸ Diac. Ioan Ică jr., „Rusia și filosofiele ei – lecție pentru mileniul III”, în T. Spidlik, *Spiritualitatea Răsăritului Creștin*, vol. IV, p. 5.

⁹ Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*, Praeger Publishers, New York-Washington, 1971, p. 180-181.

„Cea de-a treia Romă” – între utopie și realitate

Rușii, popor din marea familie a slavilor, au intrat de timpuriu în legătură cu sciții¹⁰, sarmații¹¹ și goții¹², fiind obligați să viețuiască o bună perioadă de timp pe un teritoriu îngust, între Nistru și Vistula. Semnalați pentru prima dată sub numele de *sclavini* de istoricii Iordanes¹³ și Procopius din Cezareea¹⁴, rușii au intrat destul de timpuriu în relație cu Imperiul Bizantin. Intrarea rușilor în lumea bizantină, prin convertirea lor, a fost un proces lent, pregătit mai înainte de secolul al X-lea¹⁵.

La compunerea statului kievean au contribuit, într-o măsură mare, varegii, soldați și negustori scandinavi care ajungeau la Bizanț pe o faimoasă cale fluvi-ală numită „*drumul de la varegi la greci*”¹⁶. În felul acesta cetățile Novgorod și Kiev au devenit centre însemnate datorită dezvoltării economice, a schimburilor de mărfuri și a controlului rutelor comerciale. Importanța acestor rute comerciale – și de aici prosperitatea economică a statului kievean – a fost legată de controlul arabilor asupra Mării Mediterane: zona de nord a devenit o legătură esențială între Bizanț și Europa de Vest. În dorința lor de organizare statală, „*rușii au venit în contact mai strâns cu bizantinii, dar și cu alte popoare străine din jur, în fața cărora se impuneau tot mai mult. Și-au dat seama curând că pretențiilor politice pe care le aveau le lipsea un fond religios unitar. Vladimir, către anul 980, a încercat să instituie la Kiev un cult păgân oficial, pregătind accesul de mai târziu al creștinismului*”¹⁷.

În Europa Centrală și în Rusia, civilizația bizantină a pătruns ca un mobil al misiunii creștine. Astfel, în 867, patriarhul Fotie anunța lumii că „rușii”, care de

¹⁰ Nicholas V. Riosanovsky, *O istorie a Rusiei*, traducere de Areta Voroniuc, Editura Institutului European, Iași, sine anus, p. 26.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, p. 27.

¹³ Iordanes, „Romana (Faptele romanilor)”, în *Fontes Historiae Daco Romanae (Fontes)*, vol. II, București, 1970, p. 410, îi amintește pe slavini alături de bulgari și anți, devastând Imperiul în timpul împăratului Justinian I (527-565).

¹⁴ Procopius de Cezareea, „Despre războaie”, în *Fontes Historiae Daco Romanae (Fontes)*, vol. II, București, 1970, p. 440, ne informează că „în 545 o mulțime de scalvi ni trecuseră fluviu Istru și luaseră mulți sclavi”.

¹⁵ Emilian Popescu, „Bizanțul și creștinarea Europei de Sud-Vest și de Est”, în *Studii Teologice*, XVII (1990), nr. 1, p. 107, crede că Legea agrară dată de împăratul Justinian II (685-696; 705-711) ar fi ușurat creștinarea slavilor, în secolele IX-X, contribuind la procesul de integrare a lor în viața bizantină.

¹⁶ ***, „Cronica lui Nestor”, în *Izvoarele istoriei românilor*, vol. IV, traducere și comentarii de G. Popa-Lisseanu, București, 1935, p. 35: „Pentru când polianii trăiau izolați în munții lor, era un drum care ducea din țara varegilor, până la greci și din țara grecilor la varegi, de-a lungul Niprului”.

¹⁷ Andrei Bădărău, *Creștinarea rușilor în contextul relațiilor bizantino-slave în sec. IX-X*, 2006, p. 7, www.teologie.net/biblios.html?file=badarau_crest.

curând atacaseră Constantinopolul, au acceptat un episcop creștin din Bizanț. „... Nu numai acest neam a schimbat nelegiuirea de mai înainte cu credința în Hristos, ci și cel la mulți adesea vestit și întrecând în cruzime și ucideri pe (cei din jurul lor, s-au îngâmflat de aceea peste măsură și contra puterii romane) toți ceilalți, adică cel numit Roș (Rușii) care, subjugând pe cei din jurul lor, s-au îngâmflat de aceea peste măsură și contra puterii romane și au ridicat mâinile contra ei. Dar, totuși, acum și aceștia au primit religia cea curată și nestrucată a creștinilor, în locul celei păgâne și atee, în care trăiau mai înainte, așezându-se cu dragoste în rândul oamenilor supuși și ospitalieri, în loc de jaful și marea îndrăzneală contra noastră, cum făceau până de curând. Și până într-atâta i-au înflăcărat dorul și râvna pentru credință, încât au primit și episcopi și păstori și îmbrățișează cu multă silință și îngrijire de religia creștinilor”¹⁸. Cu toate acestea nu știm nimic despre organizarea unei Biserici creștine în Rusia în acea perioadă¹⁹.

Relațiile dintre Fotie și ruși trebuie încadrate în marea operă misionară organizată de patriarh la popoarele slave, operă prefigurată prin amploarea ei încă de realizările Sfântului Ioan Hrisostom la goții din Crimeea. „Succesul misionar anunțat de Fotie în 867 nu este decât o manifestare a reluării, după sfârșitul crizei iconoclaste, a expansiunii religioase și culturale a Bizanțului...”²⁰.

În urma înlăturării patriarhului Fotie, din 867, și a înlocuirii sale cu Ignatie, pentru a doua oară patriarh (867-877), de către împăratul Vasile I Macedoneanul (867-886), pe plan bisericesc s-au făcut eforturi de răspândire a creștinismului între popoarele păgâne. Theophnes Continuatus menționează că împăratul sfătuia pe ruși „să ia parte la botezul salvator și să accepte pe arhiepiscopul hirotonit de Ignatius”²¹. Mai mult, Constantin al VII-lea Porfirogenetul, în *Viața împăratului Vasile*, bunicul său, atribuia inițiativa „primei convertiri a Rusiei” întemeietorului dinastiei macedoniene și patriarhului Ignatie, rivalul lui Fotie²².

În același timp, la Kiev, Askold și Dir erau uciși din porunca lui Oleg, care punea bazele unei dinastii întemeiate și perpetuate pe principiul legăturii de sânge. Oleg din Novgorod a încercat unirea tuturor triburilor rusești sub singura conducere, fixându-și reședința la Kiev, despre care a zis: „Aceasta va fi mama cetăților rusești”²³.

¹⁸ Patriarhul Fotie, „Epistola enciclică”, traducere de Theodor M. Popescu, în *Studii Teologice*, I (1930) nr. 2, p. 72-73, după textul grecesc Migne, „Patrologia Graeca”, 102, col. 737.

¹⁹ John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, Cambridge University Press, New York, 1980, p. 4.

²⁰ Vladimir Vodoff, *Naisances de la chrétienté Ruse. La conversion du prince Vladimir de Kiev (988) et ses conséquences (XI-e – XIII-e siècles)*, Fozard, 1998, p. 33.

²¹ *Ibidem*, p. 31.

²² Constantin Porfirogenetul, *Vita Basilii*, Migne, P.G., vol. 109, col. 360.

²³ ***, „Cronica lui Nestor”, XVIII, p. 46.

„Cea de-a treia Romă” – între utopie și realitate

Chiar dacă nu avem dovezi sigure despre pătrunderea creștinismului la ruși în această perioadă, „Prima convertire a Rusiei” a deschis un lung proces ce s-a materializat cu deosebire în timpul marelui cneaz Vladimir. Misiunea de convertire a rușilor începută de patriarhul Fotie nu poate „să rămână un eveniment minor, fără consecințe importante”²⁴, cum vrea să creadă Vladimir Vodoff. Dimpotrivă, ea stă la baza dezvoltării relațiilor bizantino-slave din secolul al X-lea.

Sufletul rus, dominat de sentimente contradictorii și dileme specifice, reflectă întru totul atitudinea pe care poporul rus a avut-o, oscilând în istoria sa între Hristos și Anticrist, între călugărul rus și comisarul bolșevic, între Ortodoxie și comunism, între Biserică și Partid. Într-o încercare de identificare a acestei specificități a sufletului rusesc, N. Berdiaev evidențiază: „Sufletul rus este născut din două elemente opuse: natura sa elementară păgână și dionisiacă și religia sa ortodoxă, ascetică și monahală. Trăsăturile de caracter cele mai opuse coexistă în poporul rus: despotismul, hipertrofierea statului și anarhismul, dragostea de libertate; cruzimea, aplecarea spre violență și bunătatea, umanitatea, blândețea; ritualismul și căutarea adevărului; individualismul, conștiința intensă a personalității și colectivismul impersonal; naționalismul, șovinismul și universalismul, credința în umanitate; eshatologia, mesianismul și ritualismul exterior; căutarea lui Dumnezeu și ateismul militant; umilința și aroganța; sclavia și revolta”²⁵.

Pătrunderea influenței bizantine în sânul poporului rus „nu a însemnat distrugerea substratului păgân din „sufletul rus”: cultura elenă a spiritului și a minții, diurnă, se va confrunța mereu cu cultura slavă a iraționalului și imaginației, nocturnă”²⁶. Dovada pătrunderii Evangheliei în sânul poporului rus o constituie dezvoltarea monahismului: Lavra Peșterilor, întemeiată la Kiev de Sf. Antonie, în 1051, după modelul athonit și organizată de Sf. Teodosie, adevăratul fondator al monahismului rus; și existența sfinților (cum ar fi fiii lui Vladimir, prinții Boris și Gleb). Tot o consecință a acestui fapt este și armonizarea relațiilor Biserică-Stat. În acest sens, Ciprian Iulian Toroczkaï spune: „Deși prințul Vladimir a fost responsabil pentru alegerea religiei, Biserica din Kiev nu a fost, în fapt, dominată de stat”²⁷.

Atunci când vine vorba despre Rusia și ruși, despre credința și istoria lor, idealul național al acestui popor este exprimat de apartenența la idealul ca Rusia să devină a treia Romă pentru întregul creștinism. Formarea doctrinei „Moscova,

²⁴ Vladimir Vodoff, *Naisances...*, p. 34.

²⁵ N. Berdiaev, *L'Idée Russe. Problèmes essentiels de la pensée russe au XIX-e et début du XX-e siècle*, traduction et notes H. Arjakovsky, Maison Mame, 1969, p. 11-12.

²⁶ G. Florovsky, *Ways of Russian Theology*, vol. I, translated by R. Nichols, Nordland Publishing Company, Belmont, 1979 (*Collected Works*, vol. V), p. 3.

²⁷ Ciprian Iulian Toroczkaï, *Teologia rusă din diaspora*, Editura Agnos, Sibiu, 2005, p. 19.

cea de-a Treia Romă” (și de aici „*A Treia Romă*”) este, fără îndoială, una din cele mai comune și de neînțeles episoade din întreaga istorie a rușilor. Pentru mai bine de un secol nașterea „*cele de-a treia Rome*” a fost descrisă de către istorici, analiști și de presa populară ca fiind momentul de cotitură fundamental din întreaga evoluție istorică rusă.

Istoria Rusiei, într-o viziune clasică, este împărțită astfel: înainte de „*cea de-a Treia Romă*” – apariția și creșterea importanței orașului Moscova în istoria rușilor; după „*a Treia Romă*” – Rusia îmbrățișează o „misiune” pentru cuceririle imperiale fără nici o limită. Influența acestei idei s-a remarcat în special în politica externă „*expansionistă*” din timpul perioadei imperiale; gândirea „*mesianică*” a slavofililor și a panslaviștilor în secolul al XIX-lea și a bolșevicilor care doreau „*dominația întregii lumi*”²⁸. Ideologia de tip mesianic înlocuiește harul și providența divină cu o ordine științifică ce se vrea a fi și salvatoare. „*Mântuirea nu mai aparține tuturor popoarelor, ci doar celui care se dovedește a fi cel mai puternic. Nu întâmplător, imperialismul reprezintă o latură a mesianismului ideologic nazist și bolșevic. Acest imperialism este posibil în cadrul unei națiuni care suferă de obsesia gloriei. Supradimensionarea destinului național este, de altfel, o consecință a furiei mesianice specifice culturilor mari în patosul destinului final*”²⁹.

Mesianismul rus a străbătut întreaga istorie a poporului rus, iar conștiința eșecului a dat naștere la tragism, apocalipsă și angoasă. În jurul acestui mesianism s-au creat mai târziu idealuri social-politice bine conturate: imperialismul țarist și cel sovietic – ambele cu pretenții universaliste – slavofilismul, narodnicismul, naționalismul și socialismul.

Unul dintre filosofii ruși, O. Ia. Chaadaev, scria că „*Rusia nu a contribuit cu nimic în lume, dar a existat numai pentru a da lumii o lecție mare*”³⁰. Această idee era mult mai clar exprimată într-o scrisoare adresată lui Turgheniev, în care spunea: „*Avem menirea de a învăța Europa o mulțime de lucruri, pe care ea nu le poate înțelege altfel. Nu râdeți, știți, aceasta este convingerea mea profundă. Va veni ziua când vom deveni concentrarea intelectuală a Europei (...). Acesta este rezultatul logic al îndelungatei noastre singurătăți (...). Misiunea noastră mondială deja a început*”³¹. Această lecție mare de care vorbește acest filosof rus este văzută în primul rând prin marea expansiune pe care statul kievean, la început, și, ulterior, statul moscovit o vor avea asupra întinselor teritorii din nord și din est.

²⁸ Marshall Poe, *Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a “Pivotal Moment”*, p. 1.

²⁹ Bogdan Sillion, *op. cit.*, p. 20.

³⁰ A se vedea Peter J. S. Duncan, *Russian messianism. Third Rome, revolution, communism and after*, London and New York, Routledge 11 New Fetter Lane, 2000, p. 2.

³¹ Apud V. V. Zenkovski, *Istoriya russoj filosofii*, vol. I, partea 1, Leningrad, 1991, p. 181-182.

Mai mult decât atât, este o anticipare a introducerii doctrinei comuniste în mijlocul poporului după 1917.

Printre națiunile est-europene perioada Imperiului a oferit un teren fertil pentru visele mesianice. Mesianismul rus a fost un fenomen persistent, apărând cu diferite puteri și în diferite forme în perioade distincte ale istoriei Rusiei. Acesta a fost influențat de marii gânditori ai acestei națiuni, precum: Pușkin, Gogol, Dostoievski, Blok, Bely, precum și de Alexandru Ivanov și de Tarkovsky, în cinema. Ceea ce au ei în comun sunt: originile lingvistice ale culturii, locația sa geografică, atașamentul său religios și cel ideologic și ethosul lor larg răspândit³².

Uneori aceștia și-au concentrat atenția asupra statului, văzută ca „a treia Romă”, iar alții asupra suferinței poporului rus, așa cum este văzută ea în special de slavofili. Un avânt important pentru mesianismul rus și pentru acreditarea ideii că Moscova este a treia Romă, l-a constituit evenimentul căderii Constantinopolului în 1453. „După cucerirea Constantinopolului în 1453, a existat o singură națiune capabilă să-și asume rolul conducător în cadrul creștinătății vestice. Mare parte din Bulgaria, Serbia și România fuseseră deja cucerite de turci, iar restul a fost absorbit în scurt timp. Metropola Kievului trecuse sub sceptrul regilor romano-catolici ai Poloniei și ai Lituaniei. Rămăsese doar Moscova. Moscoviților nu li s-a părut o coincidență faptul că tocmai se eliberase de ultimele vestigii ale suveranității tătare exact când Imperiul Bizantin căzuse pradă turcilor. Era ca și când Dumnezeu le-ar fi dăruit libertatea pentru că îi alesese să fie succesorii Bizanțului”³³.

S-a sugerat de către unii istorici că doctrina „Moscova – a treia Romă” nu a fost luată în serios de țarii moscoviți ca ghid pentru politica lor sau că a fost modificată sau chiar abandonată odată cu mutarea la Petersburg. Versiunea populară a mesianismului rus subliniază sfințenia și unicitatea pământului rus și a poporului rus mai degrabă decât sfințenia țării³⁴. „Ne aflăm deci – susține Kartășev – în fața unei credințe speciale: convingerea unui popor sau, cel puțin, a unora dintre reprezentanții săi, într-o vocație religioasă specială”³⁵.

De aici în sânul poporului s-au creat miturile „Sfintei Rusii” și a „sfințeniei conducătorului”. Acest nume nu desemnează cu nimic o sfințenie efectivă a rușilor, „ci exprimă însuși principiul istoriei lor; ei vor să spună, după Dostoievski, că idealul absolutului este singura forță care mișcă popoarele. Rușii sunt poate

³² Nicholas Rzhevsky, *Russian cultural history: introduction*, Cambridge University Press, www.cambridge.org, p. 1.

³³ Timothy Ware, *Istoria Bisericii Ortodoxe*, traducere de Alexandra Petrea, Editura Aldo Press, București, 1999, p. 106.

³⁴ Peter J. S. Duncan, *op. cit.*, p. 14.

³⁵ Kartășev, în *Marii mistici ruși*, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 1997, p. 14.

Pr. Lect. Drd. Adrian Ignat

*cei mai mari păcătoși de pe pământ și prin păcatul lor ei se adâncesc profund în terestru. Dimpotrivă, prin idealul lor de sfințenie, ei sunt în mod maximal, fără măsură și fără vreun compromis, în aspectul ceresc. Acest lucru se poate constata în punctul de plecare al conștiinței naționale*³⁶.

În 1050 mitropolitul de Kiev, Ilarion, în celebra sa omilie asupra „*Legii și harului*”, rostită în biserica cea mare din „*orașul gloriei, Kiev*”, evocă imaginea Cetății Sfinte, Ierusalimul³⁷. El situează poporul rus ca pe un popor ortodox chemat să ia parte activă la istoria universală a mântuirii³⁸. Poporul ia cunoștință de acest lucru și reunește într-un singur cuvânt pe creștini și pe țărani (cristian – țaran, creștin). Cu toate că în Occident, în limba latină, paganos (țaran) și păgân sunt sinonime, la ruși populația botezată este numită țărănime – creștinătate, opusă elementelor impure ale credințelor străine. Referitor la acest lucru M. Lotman și B. A. Uspensky spun: „*Este caracteristic faptul că ideea Moscovei, cea de-a Treia Romă, a putut fi curând transformată în ideea Moscovei, Noul Ierusalim, care nu contrazicea prima idee, dar care poate fi considerată ca fiind propria concretizare*”³⁹.

Noul Ierusalim – Moscova, era simbolul Rusiei sfinte, al noului eshaton. Rușii se vor dovedi a fi profeții acestei lumi noi. O astfel de conștiință profetică o întâlnim la mulți dintre scriitorii ruși, în frunte cu Dostoievski. Profeții ruși ating același paroxism apocaliptic ca și în cazul marilor profeți ai Israelului. Multe dintre profețiile lor pozitive, care au avut în vedere destinul panslavismului sau al teocrației universale, nu s-au împlinit. În schimb, s-au adevărat profețiile negative ale lui Dostoievski, ale lui Soloviev, ale lui Rozanov sau ale lui Leontiev despre apariția unor fenomene, cum ar fi: socialismul, marxismul, ateismul militant, care vor transforma Rusia dintr-un pământ binecuvântat, într-unul blestemat. În locul lui Hristos, Rusia va naște Antihristul în sânul său și va face cunoscută vocea Marelui Inchizitor. Cert este că blestemul poporului ales s-a abătut și asupra Rusiei. În curând, *Sfânta Rusie* a lui Filotei se va transforma într-o *Rusie bolnavă*, dezvăluită de Gogol și de Merejkovski⁴⁰.

Prima folosire a termenului „*Sfânta Rusie*” (*sviatorusskii*) în literatura politică a fost în opera cneazului Andrei M. Kurbsky din veacul al XVI-lea. Se întâmplă

³⁶ Paul Evdokimov, *Hristos în gândirea rusă*, traducere de Pr. Ion Buga, Editura Symbol, București, 2001, p. 51.

³⁷ A se vedea Dimitri Stremoukhoff, „Moscow the Third Rome: sources of the doctrine”, în *Speculum*, XXVIII, No. 1 (January 1953), p. 85.

³⁸ Paul Evdokimov, *op. cit.*, p. 52.

³⁹ Iu. M. Lotman and B. A. Uspensky, *Otvuki kontseptsii 'Moskva—tretii Rim' v ideologii Petra Pervogo (K probleme srednevekovoi traditsii v kul'ture barokko)*, în “*Khudozhestvennyi iazyk srednevekov'ia*”, ed. V. A. Karpushchin (Moscow, 1982), p. 238.

⁴⁰ A se vedea Dmitri Merejkovski, *Rusia bolnavă*, traducere de Emil Iordache, Editura Fides, Iași, 1996.

„Cea de-a treia Romă” – între utopie și realitate

în contextul reproșurilor aduse lui Ivan IV pentru că a trădat misiunea Rusiei și încrederea dată de Dumnezeu. „De aceea, o țară, scria Kurbsky, ai distrus puterea în Israel (Rusia), și ai ordonat în diferite feluri moartea voievozilor încredințați ție de Dumnezeu?”⁴¹ Țarul este portretizat în antiteză cu „Sfânta Rusie”, dezonorând „pământul Sfintei Rusii”.

A existat în rândul celor care credeau în conceptul de „Sfânta Rusie” o categorie aparte, numiți slavofili, care doreau să se întoarcă la armonia din trecut, având în centru credința ortodoxă. Viziunile asupra Sfintei Rusii sunt total diferite. Pentru autorități, Sfânta Rusie este văzută numai prin prisma sfințeniei țarului, în timp ce pentru popor (țărani), Sfânta Rusie este reprezentată numai de poporul și pământul ortodox rus, independent de existența țarului și a statului moscovit. Domnia lui Petru cel Mare nu a făcut nimic altceva decât să accentueze și să agraveze diferențele dintre cele două puncte de vedere. Încă o dată țarul era văzut ca fiind însuși Anticristul. În fața unor astfel de concepții, în sânul poporului au apărut secte, precum: hliști, care se chemau pe ei înșiși „poporul lui Dumnezeu”, molocani (băutori de lapte) și, mult mai excentricii, skopșii (castrații), producând un număr mare de „hristoși” și „îngeri”.

Sfânta Rusie se opune Rusiei eretice, conducătoare în istorie. „În fond, nu istoria vine să mântuie poporul – spune Bogdan Silion –, ci poporul este cel care mântuie istoria. De aceea, cultura a reprezentat principalul motiv de despărțire a inteligenței eretice de poporul rămas fidel lui Hristos”⁴².

Schismele religioase au simbolizat despărțirea statului de toți care erau văzuți ca alternative. Berdiaev spunea că rușii erau schismatici; el includea schismele religioase, cosacii și inteligența secolului al XIX-lea ca grupuri care, în diferite feluri, au încercat să scape de opresiunea țaristă. Referitor la aceste mișcări apărute în cadrul creștinismului rus, Paul Evdokimov subliniază: „Mesianismul celei de-a treia Rome este o utopie fragilă și puțin durabilă, care eșuează în Raskol, schismă a vechilor credincioși”⁴³. Din raskol vine fenomenul *netovcina*, mișcarea de negare a valorii împărăției existente, aceasta fiind dominată de Antihrist⁴⁴. „Setea unei lumi realmente sfântă trece mai curând sau mai târziu printr-o tragică decepție și conduce la un bilanț pesimist: Împărăția Sfântă n-a reușit, cea de-a treia Romă a eșuat, cea de-a patra nu va mai fi”⁴⁵.

⁴¹ Peter J. S. Duncan, *op. cit.*, p. 15.

⁴² Bogdan Silion, *op. cit.*, p. 35.

⁴³ Peter J. S. Duncan, *op. cit.*, p. 58.

⁴⁴ B. Marchadier, *Raskol*, DS 13 (1938), col. 127-134, apud Tomas Spidlik, *Spiritualitatea Răsăritului creștin*, vol. IV („Omul și destinul său în filosofia religioasă rusă”), traducere de Maria-Cornelia Ică jr, studiu introductiv și postfață Diac. Ioan I. Ică jr, Editura Deisis, Sibiu, 2002, p. 181.

⁴⁵ Paul Evdokimov, *op. cit.*, p. 58.

În contextul apariției statului feudal rus, se vor observa legăturile sale speciale cu Constantinopolul și influența acestuia din urmă asupra sa. Această influență se exercită asupra majorității sferelor de activitate din noul stat constituit. Ea este resimțită în special pe linie bisericească, va fi resimțită chiar și după anul 1453 – anul căderii Constantinopolului. Rusia intră „sub influența Bizanțului, influență reflectată în liturghia bizantină, precum și în modul de viață și de organizare monahală specifică întregului creștinism răsăritean, ca și în întreaga structură administrativă a Bizanțului”⁴⁶. Cultura bizantină a fost, începând cu a doua jumătate a secolului XV și continuând în secolul XVI, recreată și înlocuită în Rusia țarilor de o religie națională și statală hiliastă și mesianică, de un creștinism ortodox rus „sui generis”, în același timp ritualist-triumfalist, sentimentalist-pietist și populist-național⁴⁷.

Unii dintre oamenii de cultură ruși au subliniat legătura profundă cu Bizanțul ortodox. Astfel, Konstantin Leontiev considera: „*Fundamentul modului nostru de viață, domestic sau de stat, rămâne strâns legat de bizantinism. S-ar putea chiar demonstra de asemenea că și creația noastră artistică este puternic marcată de același bizantinism (...). Palatul nostru moscovit, chiar și nereușit, prin concepție este mult mai original decât Palatul de Iarnă, și ar fi fost chiar mai reușit decât acesta, dacă ar fi fost mai viu colorat, mai pestriț, și nu alb, ca la început, nu nisipiu, ca astăzi, deoarece tocmai varietatea cromatică și originalitatea Moscovei bizantine (spre deosebire de Petersburg) îi atrage pe străini*”⁴⁸.

Prinții ruși, aflați la început în conflict cu Constantinopolul – văzut drept vecinul cel mai bogat și mai important – vor căuta ulterior să se apropie de acesta din urmă atât pe linie politică, cât și pe linie bisericească. Astfel, Imperiul Bizantin, aflat sub conducerea împăratului Vasile al II-lea, confruntat cu „amenințarea vecinilor bulgari, dar și a dizidenților ridicați în Asia Mică”, a cerut sprijinul lui Vladimir, cneazul rus, „mergând până acolo încât să accepte mariajul surorii sale, Anna”, cu acesta din urmă. „A fost una dintre concesiile reciproce, măsuri care erau adoptate față de „barbări” doar în situații extreme”⁴⁹. În urma refuzului prințesei Anna de a se căsători cu cneazul Vladimir, dacă acesta nu renunța la păgânism, cneazul se botează, renunțând totodată și la cele șase soții și 600 de concubine. În urma acestor fapte creștinismul devine religie de stat. „Potrivit unei concepții materialiste, adoptarea creștinismului însemna că societatea atinsese un nou nivel de complexitate, pentru care cultele păgâne nu mai erau suficiente”⁵⁰.

⁴⁶ Bogdan Silion, *op. cit.*, p. 30.

⁴⁷ Diac. Ioan Ică jr., *op. cit.*, p. 7.

⁴⁸ Konstantin Leontiev, *Bizantinismul și lumea slavă*, Editura Anastasia, București, 1999, p. 22.

⁴⁹ Paul Dukes, *op. cit.*, p. 24.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 25.

Într-o analiză pertinentă a motivelor ce au determinat încreștinarea cneazului Vladimir, *Cronica rusă* observă că acest lucru s-a realizat în special datorită efectului miraculos al harului divin asupra minții și a sufletului. Se trasează un tablou viu care arată contrastul între cruzimea și inconsistența vieții sale de păgân și pietatea și generozitatea, care marchează cariera sa ca și conducător creștin. Tradiția aghiografică a Bisericii Ruse care îl ridică la nivelul unui sfânt „egal cu apostolii”, subliniază acest punct de vedere. Trebuie subliniat și faptul că Vladimir intrase în contact cu învățătura și tradiția creștină cu mult înainte de a se converti și boteza creștin. Bunica sa Olga, unele din soțiile sale care erau creștine, precum și comunitatea creștină din Kiev au lăsat o puternică impresie asupra cneazului Vladimir. Pe de altă parte, există considerente nereligioase care și-au pus amprenta asupra deciziei sale. Între acestea enumerăm: oportunitatea de a se căsători cu sora împăratului Bizanțului, „născută în purpură”, și astfel ridicarea prestigiului său și al țării sale la nivel internațional; posibilitatea dezvoltării legăturilor comerciale, diplomatice și culturale cu Bizanțul; și nu în ultimul rând, consolidarea propriei sale puteri politice asupra teritoriului slavo-varagian unit de loialitatea comună pentru o biserică în care el va fi protectorul secular.

Convertirea cneazului Vladimir la creștinism, fiind politică la origine, a avut și consecințe politice de durată. Taină impusă poporului de stăpânul cneazului, botezul unește de atunci încolo statul cu Biserica, recunoscând oarecum primatul celui dintâi⁵¹.

În povestirea referitoare la călătoria ambasadurilor lui Vladimir, prințul Kievului, prin toate țările „pentru a cerceta și descoperi adevărata credință”, este remarcabilă aprecierea pe care ei au făcut-o referitoare la Sfânta Sofia din Constantinopol, spunând: „Bulgarii se prosternează și stau și privesc în dreapta și în stânga ca niște apucați; și nu e nici o bucurie printre ei, ci numai tristețe și o îngrozitoare putoare. Religia lor nu e bună. Apoi, ne-am dus la germani și i-am văzut făcând multe slujbe în bisericile lor, dar n-am văzut nici o frumusețe acolo. Ne-am dus apoi la greci și ei ne-au dus la locul unde îl proslăvesc pe zeul lor. Și n-am știut dacă eram în cer sau pe pământ, deoarece pe pământ nu există o asemenea privești și nici o asemenea frumusețe, și noi nu știm cum s-o descriem. Știm doar că acolo sălășluiește Dumnezeu printre oameni”⁵². Această viziune a „cerului pe pământ” îl determină pe prințul Vladimir să adopte creștinismul. „Gest simbolic fondator prin care Rusia se înscrie în orbita civilizației bizantine și a creștinismului ortodox, pentru care rușii au optat – refuzând catolicismul latin polon sau

⁵¹ Helene Carrere d'Encansse, *Blestemul rușilor, eseul despre asasinatul politic*, traducere de Felicia Ileana Ștefana, Editura Polirom, 2000, p. 13.

⁵² Dmitri Obolensky, *Un commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit (500-1453)*, Editura Corint, București, 2002, p. 214-215.

Pr. Lect. Drd. Adrian Ignat

*iudaismul hazarilor – din rațiuni în același timp politice și estetice, fascinați de frumusețea cerească a liturghiei de la Sfânta Sofia*⁵³.

O contribuție însemnată în decizia luată de prințul Vladimir a avut, de asemenea, și pătrunderea misionarilor bizantini pe teritoriul Rusiei și botezul sfintei prințese Olga, bunica principelui Vladimir, în 955. Traducerea Bibliei și a cărților liturgice în slavă de către Sfinții Chiril și Metodiu, împreună cu ucenicii lor a constituit premisa pătrunderii mult mai rapide a creștinismului în sânul poporului rus. Această acțiune a celor doi frați, Chiril și Metodiu, a avut scopul de a contracara influența francă exercitată în regiunile estice ale Europei, fără îndoială, cu acordul Bizanțului, ducând la adoptarea de către Rusia a ritului slav și la cimentarea unor legături între țările ce vor folosi acestui rit în cult⁵⁴. *„Activitatea diplomatică și religioasă a fraților Chiril și Metodiu – precizează Andrei Bădărău - a avut un caracter internațional, unii dintre ucenicii lor au ajuns și în Rusia implantând tradițiile creștine în regiunea Kievului, traducând cărți de slujbă și texte a Sfintei Scripturi*⁵⁵.

Prin acceptarea culturii bizantine și a religiei creștin-ortodoxe s-au dezvoltat legături organice între toate țările aflate în așa-zisul „*commonwealth*” bizantin, prezidate de împăratul Romei de Est. *„Toate aceste popoare au o caracteristică comună: ele sunt fie cetățeni ai imperiului sau, datorită influenței exercitate asupra religiei, culturii și instituțiilor lor, ele au format commonwealth-ul bizantin*⁵⁶. La această teorie a existat și o critică care evidențiază cazul culturilor înrudite din sudul Italiei și din Caucazia. Rezultatul, în viziunea acestor istorici, era faptul că „*commonwealth-ul*” nu era nimic altceva decât o sferă culturalo-religioasă, fără vreo bază instituțională sau vreo conotație politică⁵⁷. Geografic, Rusia a fost întotdeauna în afara expedițiilor militare de cucerire și teritoriul său nu a făcut parte niciodată din Imperiul Bizantin. Acceptarea de către Rusia a politicii externe bizantine și a conducerii culturale a Constantinopolului reprezintă cele mai mari cuceriri spirituale ale Imperiului Bizantin⁵⁸.

În același an, 988, a poruncit să se distrugă idolii și a exprimat dorința sa de a se boteza tot poporul: *„Oricine, bogat sau sărac, cerșetor sau muncitor, dacă nu va veni mâine la fluviu pentru a se boteza, va cădea în dizgrația mea». Auzind aceste vorbe, poporul veni cu bucurie, veselindu-se și zicând: «Dacă religia aceasta n-ar fi bună n-ar fi îmbrățișat-o principele și boierii»”.*

⁵³ Diac. Ioan Ică jr, *op. cit.*, p. 6.

⁵⁴ Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*, Praeger Publishers, New York-Washington, 1971, p. 203.

⁵⁵ Andrei Bădărău, art. cit., p. 11.

⁵⁶ Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*, p. 208.

⁵⁷ A. Kazhdan, *Vizantiiskii Vremennik*, 35 (1973), pp. 261-262; G.G. Litavrin, *Voprosy Istorii*, no. 5 (1972), pp. 180-185; R. Browning, *English Historical Review*, 87 (1972), p. 812-815.

⁵⁸ John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, p. 14.

„Cea de-a treia Romă” – între utopie și realitate

A doua zi poporul s-a adunat la Nipru și în timp ce oamenii au intrat în apă: „unii până la gât, alții până la piept”, preoții citeau rugăciunile. Evenimentul a căpătat o inconfundabilă dimensiune teologică: „și era o mare bucurie în cer de a vedea atâtea suflete mântuite. Iar diavolul zicea gemând: «Nenorocitul de mine, iată-mă gonit de aici; eu credeam că m-am stabilit aici, fiindcă apostolii nu au propovăduit și poporul acesta nu știa nimic despre Dumnezeu; eu mă bucuram de cultul ce mi se făcea și acum iată-mă învins de cei neștiutori, iar nu de apostoli, nu de martiri; de aici înainte nu voi stăpâni în această țară»”⁵⁹.

Pentru noul cult au fost ridicate biserici: mai întâi de lemn, apoi și de piatră. În acest sens, trebuie subliniat faptul că în timpul țarului Iaroslav s-a construit o catedrală în Kiev, care a fost închinată Sfintei Sofii (Divina Înțelepciune), asemenea celei din Constantinopol, fiind decorată cu mozaicuri de cei mai de seamă meșteri greci ai vremii (1036-1046). În ceea ce privește viața monahală, Mănăstirea Lavra Pecerska din Kiev a adoptat regulile Mănăstirii Studion din Constantinopol⁶⁰.

Spre sfârșitul domniei lui, Vladimir s-a înfruntat cu pecenegii în mai multe războaie. La puțin timp după moartea prințesei Ana (1011), a murit și el, fiind îngropat cu mare cinste în biserica Maicii Domnului a Dijmelor.

În conștiința kievenilor, marele cneaz Vladimir este un adevărat „apostol al Rusiei”: „E o mare minune cât de mult a făcut el Rusiei prin botez (...). Dacă El nu ne-ar fi botezat, noi am fi acum în cursele diavolului, în care au pierit strămoșii noștri”⁶¹.

Vladimir a primit botezul la Cherson. Istoricul și arheologul rus Serghie Beleaev confirmă relatarea *Cronicii lui Nestor* că evenimentele au avut loc în anul 988, în Biserica „Sfântul Vasile” din Cherson, situată în centrul orașului. El făcea parte dintr-un ansamblu cultic ce cuprinde mai multe biserici și un baptisteriu. Botezul și cununia porfirogenetei Anna cu prințul Vladimir nu puteau avea loc decât în catedrala orașului⁶².

Deși botezul lui Vladimir este așezat într-o cetate bizantină, Cherson, ceea ce dovedește că Bizanțul nu renunță ușor la rolul său de a subordona religios celelalte state, obținerea *manu militari* a mâinii prințesei Ana „subliniază independența politică a statului kievean față de Constantinopol”⁶³.

Decizia lui Vladimir de a se boteza, el și țara sa, are o dimensiune atât religioasă, cât și politică, pentru care contemporanii săi nu le-au perceput. Mitropolitul Ilarion, rostind un panegeric în cinstea lui Vladimir, lasă să se vadă perspectiva

⁵⁹ *** „Cronica lui Nestor”, XLIII, p. 103.

⁶⁰ John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, p. 6.

⁶¹ *** „Cronica lui Nestor”, XLVIII, p. 112.

⁶² Vladimir Vodoff, *op. cit.*, p. 73.

⁶³ *Ibidem*, p. 74.

istorică: „Țara romanilor înalță laudă lui Petre și Pavel, datorită cărora ea a crezut în Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, Asia – lui Ioan Teologul, India – lui Toma, Egiptul – lui Marcu. Toate țările și toate popoarele venerază și slăvesc pe învățătorii lor care le-au predat credința ortodoxă. Să înălțăm și noi laude – laude modeste pe care ni le permite puterea noastră – Celui ce a făcut lucruri mari și admirabile, doctorului și învățătorului nostru, marelui khagan al țării noastre, Vladimir, nepotul lui Igor cel Bătrân, fiul gloriosului Sviatoslav”⁶⁴.

Contactul direct dintre ruși și bizantini era menținut în secolul al XI-lea prin intermediul coloniei ruse din Constantinopol, al mitropoliților bizantini de la Kiev și al apropiaților lor, al arhitecților, al pictorilor și al negustorilor care au venit în Rusia din Bizanț, orașele Kerson și Tmutorokan, precum și din Muntele Athos, care a devenit centrul monahismului și al pelerinajului creștinilor răsăriteni. Cu toate acestea, trebuie precizat că schimburile comerciale au reprezentat cea mai mare parte a relațiilor dintre bizantini și ruși. Politica comercială a Imperiului față de Rusia s-a bazat în general pe specificul său „colonialist”⁶⁵.

Centrul creștin al întregii Europe de Est era Constantinopolul, deoarece majoritatea popoarelor din aceste regiuni au primit misiunea creștin-ortodoxă și se aflau sub autoritatea patriarhului de acolo. Dimitri Obolensky concluzionează de aici că în mod frecvent conducătorii periferici acceptau suzeranitatea împăratului asupra tuturor creștinilor ortodocși: din considerente practice, în dorința de a unifica stăpânirea lor, precum și din considerente idealiste, în devotament față de *basilicus*⁶⁶. Lumea bizantină este „un sistem ordonat de state și națiuni satelit, legate printr-o supunere comună față de credința ortodoxă și față de împăratul universal din Constantinopol și ale cărui rang și poziție erau definite de titlurile acordate șefilor lor, titluri împrumutate din ierarhia Palatului sacru din Constantinopol”⁶⁷. Chiar și musulmanii considerau că împăratul de Constantinopol este suveran peste mai multe națiuni, incluzând: macedoneni, greci, bulgari, români, alani, ruși, iberieni (georgieni) și turci (unguri)⁶⁸.

Dar nu numai aceste națiuni acceptau suzeranitatea împăratului bizantin, ci și papii de la Roma. Astfel, aceștia acționau în Vest ca reprezentanți imperiali și

⁶⁴ Apud Vladimir Vodoff, *Naisances...*, 1998, p. 90.

⁶⁵ Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth...*, p. 224.

⁶⁶ Idem, *The Byzantine Commonwealth...*, pp. 2-3, 203, 206-208, 272-277, 289-290; Idem, „Nationalism in Eastern Europe in the middle ages”, în *Transactions of the Royal Historical Society*, ser. V, 22 (1972), p. 11-12.

⁶⁷ Idem, „Byzance et la Russie de Kiev”, în *Byzantium and the Slav*, Collected studies, Variorum Reprints, London, 1971, p. 27.

⁶⁸ Scrisoarea sultanului de Egipt către Andronic II, fragment aflat la Regel, *Analesta*, p. 57-58, apud John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, p. 12; A.A. Vasiliev, „Was Old Russia a Vassal State of Byzantium?”, în *Speculum*, VII (1932), p. 330-360.

„Cea de-a treia Romă” – între utopie și realitate

ca adevărați purtători de cuvânt pentru unitatea oikoumene. Printre multe alte documente, corespondența papei Grigorie I (590-604) conține numeroase exemple de astfel de loialitate față de ideea imperială, chiar și în cazurile concrete ale unei politici imperiale ce era dezaprobată de către pontif. Adresându-se oficialilor din Constantinopol asupra decretului trimis de împăratul Mauricius, care interzicea servitorilor civili să intre în mânăstire, papa scria: „*Ascultând poruncile tale, am dispus ca această lege să fie transmisă în diferite țări. Am informat, de asemenea, Prea Înălțimile Lor; prin această scrisoare, că legea, în mod cert, nu este conformă cu voința Domnului. Mi-am făcut astfel datoria în ambele părți. Am ascultat de împărat și nu am spus ceea ce se cuvine să fie spus în numele Domnului*”⁶⁹.

În acest context, în secolul al X-lea, Rusia a avut relații politice strânse cu Boemia și Bulgaria, bazate pe legăturile obișnuite, lingvistice și etnice. Acest lucru a ușurat răspândirea cărților în limba slavonă către Kiev, fie din fostele teritorii ale Marii Moravii, fie din Bulgaria. Unele din aceste cărți, ca și preoții care le foloseau, ar fi putut să vină de la Constantinopol, unde autoritățile bizantine au realizat, în secolul al IX-lea, un centru de creștinism în limba slavă pentru nevoile activității de misionarism duse dincolo de granițele de nord ale imperiului⁷⁰. „*Liturgismul și ascetismul, cultul și monahismul, alături de susținerea spirituală necondiționată a statului și a operei lui de centralizare și de expansiune, sunt elemente tipice pentru Biserica Ortodoxă bizantină și ele vor deveni, în scurt timp, trăsături caracteristice și pentru creștinismul rus*”⁷¹. Este imposibil să credem că predarea în cele mai vechi școli ruse era în limba greacă; totuși anumite cunoștințe lingvistice de limbă greacă erau, fără îndoială, deținute de către toți acei membri ai *jeunesse dorée* din preajma lui Vladimir. Cu toate acestea pregătirea candidaților la hirotonie se făcea în limba slavonă⁷².

Odată cu mitropoliții au venit din Constantinopol și un număr de greci, care au ocupat poziții influente, în special în Biserică. Dintre cei douăzeci și trei de mitropoliți menționați în cronică până la invazia mongolă, șaptesprezece au fost greci, în timp ce numai doi erau ruși (naționalitatea celorlalți patru este necunoscută). Odată cu acești mitropoliți au venit în Rusia și profesori greci, care au adus cu ei cărți grecești pentru educarea clerului⁷³. Chiar și atunci când Rusia a obținut

⁶⁹ F.H. Dudden, *The Slavonic and East-European Review*, XXXV (1956-1957), p. 7.

⁷⁰ Antoaneta Olteanu, *op. cit.*, p. 199; Giovanna Brogi Berkoff, „Mitul botezului: Polonia, Ucraina și respectarea diversității”, în vol. *Mituri și simboluri politice în Europa Centrală*, Editura Cartier, Chișinău, 2003, p. 78-79.

⁷¹ Diac. Ioan Ică jr, *Rusia și filosofiele ei – lecție pentru mileniul III*, în T. Spidlik, *Spiritualitatea Răsăritului Creștin*, vol. IV, p. 6.

⁷² Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth...*, p. 199-200.

⁷³ A se vedea V. Ikonnikov, *O kul'turnom znachenii Vizantii v ruskoi istorii*, Kiev, 1869, p. 52-54.

independența sa ecleziastică, instinctul conservativ credincios „cărților grecești” a continuat să fie o chestiune importantă pentru civilizația rusă medievală⁷⁴.

Pe lângă oamenii Bisericii, proveniți din Constantinopol, în Rusia au mai venit acum: diplomați greci, comercianți, meșteri și artiști, în timp ce unii ruși au servit în armata bizantină. Prințesele rușilor au vizitat ocazional Constantinopolul și s-au căsătorit cu greci. Călugării ruși s-au așezat la Muntele Athos, precum și în alte mănăstiri din Orientul Mijlociu, stabilindu-se un adevărat pelerinaj către locurile sfinte prin capitala bizantină⁷⁵.

Studiile grecești erau concentrate în special în câteva din orașele importante ale Rusiei, precum Vladimir, unde biblioteca marelui cneaz includea un număr însemnat de cărți grecești⁷⁶, sau Rostov, unde episcopul era în mod normal un grec și unde limba greacă era folosită în serviciul liturgic alături de limba slavonă⁷⁷. Etnicii greci, trăitori în Rusia, nu erau, însă, foarte populari în mijlocul populației.

Este important de observat faptul că în decizia adoptată de prințul Vladimir au cântărit destul de mult atât povestirea solilor săi despre Constantinopol și slujbele săvârșite aici, precum și poziția geo-strategică a Bizanțului pentru Orient și pentru Occident, văzut ca însăși „lumea” (din punct de vedere politic, economic, cultural și spiritual).

Un lucru demn de luat în considerație în analiza noastră este faptul că în tradiția bizantină, mergând până la Constantin cel Mare, era un lucru totul neobișnuit ca un prinț sau o prințesă creștină bizantină să se căsătorească cu „barbari”. Cu toate acestea nici un act, până la împăratul Constantin VII (*De Administrado Imperio*), nu a specificat în mod explicit o interzicere a acestei asocieri. Situația cu care se confrunta împăratului Vasile II al Bizanțului trebuie să fi fost suficient de disperată pentru a admite acum, pentru prima dată, ca sora sa, prințesa Anna, „născută în purpură” – născută atunci când tatăl său era împărat al Constantinopolului –, să se căsătorească cu cneazul rus Vladimir⁷⁸.

Înrudirea cu familia domnitoare în Constantinopol a reprezentat un alt punct forte pe care prințul Vladimir l-a luat în considerație. Astfel, înrudirea cu Constantinopolul, precum și primirea religiei creștine reprezintă, pentru statul rus, un pas hotărâtor spre constituirea sa ca putere, mai întâi locală, și mai apoi europeană, în-

⁷⁴ John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, p. 20.

⁷⁵ Cf. G.G. Litavrin, A.P. Kazhdan, „Ekonomicheskie i politicheskie otnosheniya drevnei Rusi i Vizantii”, în *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, London, 1967, p. 95.

⁷⁶ V. Ikonnikov, *op. cit.*, p. 53.

⁷⁷ E. E. Golubinsky, *Istoriya Russkoi Tserkvi*, I, I, Moscow, 1901, p. 359-360.

⁷⁸ A se vedea G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, ediția a II-a, Oxford, 1968, p. 296-297, 304; R. Jenkins, *Byzantium, The Imperial Centuries, AD 610-1071*, London, 1966, p. 293-295.

„Cea de-a treia Romă” – între utopie și realitate

tre națiunile lumii. „Este foarte semnificativ că Rusia a intrat în familia europeană a națiunilor prin convertire la creștinism, pentru care este îndatorată Bizanțului. Moștenirea Romei Răsăritene nu a fost, așa cum s-a sugerat uneori, «stigmatul Fiarei» pentru Rusia, ceva care să o izoleze de Europa medievală: a reprezentat, de fapt, principala cale prin care a devenit o națiune europeană. Bizanțul n-a fost un zid ridicat între Rusia și Apus, ci mai curând poarta Rusiei către Europa”⁷⁹. Dacă în epoca lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul, conducătorul rus purta un nume aproape derizoriu, după convertirea lui Vladimir și căsătoria sa cu o prințesă porfirogenetă, a fost ridicat considerabil rangul Rusiei vis-à-vis de Bizanț.

Prințul creștin al Rusiei a obținut de la nașul său imperial un titlu nedeținut până atunci. Mulți istorici au ajuns la concluzia că Vladimir, marele cneaz, a primit titlul de basileu. Acest lucru este amintit într-o scrisoare sinodală trimisă în 1561 suveranului rus Ioan IV (1533-1584) din partea Patriarhiei Ecumenice, prin care i se acordase titlul de basileu (țar), justificat de faptul că Vladimir I a fost încoronat împărat cu coroana imperială adusă din Bizanț de mitropolitul Efesului⁸⁰.

Influența bizantină care a adus Rusiei kievene icoanele și multe alte caracteristici ale culturii creștine nu a despărțit-o de restul lumii occidentale. Istoriografia europeană este „oarbă și surdă în fața bogăției spirituale, artistice și umane a Bizanțului și a Persiei și nu reușește nici măcar să-i înțeleagă pe deplin influența asupra ulterioarei civilizații europene și asupra Rusiei”⁸¹. G.P. Fedotov susține că există un contrast vital între evanghelizarea Vestului, a barbarilor germanici, și adoptarea creștinătății bizantine de către slavi: „barbarii” estici au primit credința creștină în propria lor limbă slavă, în timp ce verii lor vestici au fost chemați să studieze latina pentru a dobândi cunoștințe despre credința lor. Rapid și cu succes „indigenizat” în pământuri slavice, creștinismul nu a devenit niciodată un mijloc pentru învățământul laic, în timp ce în Vest – deși restrâns și monopolizat de clerul pregătit în limba latină – cunoștințele creștine au implicat accesul la poezia și retorica latină⁸².

Un alt aspect foarte interesant al analizei a doua Romă – a treia Romă, îl constituie faptul că, asemenea celei de-a doua Rome, înființată de împăratul Constan-

⁷⁹ Idem, *Byzantium and the Slavs: Collected Studies*, Ashgate Publishing Limited, Londra, 1972, p. 35. A se vedea de asemenea și A.N. Konrad, *Old Russia and Byzantium: The Byzantium and Oriental Origins of Russian Culture*, Viena, 1972; John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, Cambridge, 1981.

⁸⁰ Andrei Bădărău, *op. cit.*, p. 18.

⁸¹ Aldo Ferrari, *A treia Romă. Renașterea naționalismului rus*, traducere de Elena Pîrvu, Editura Anastasia, București, 1999, p. 30.

⁸² G.P. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, vol. II: *The Thirteenth and the Fifteenth Centuries*, Edited with a foreword by John Meyendorff. Cambridge: Harvard University Press, 1966, p. 39-40.

tin cel Mare în anul 330, canonizat de Biserica creștină alături de mama sa Elena, și Biserica Rusă a ținut cu tot dinadinsul să canonizeze pe cel ce a decis încreștinarea rușilor. Astfel, se vor observa, la început, semne timide de asemănare a lui Vladimir cu împăratul Constantin cel Mare și a bunicii acestuia, Olga, cu Sfânta Elena, pentru ca mai târziu să fie catalogat drept *isapostolos*, egal cu apostolii. În Rusia această interpretare sacră și națională a fost mai complexă, prin misiunea de propagare a „adevăratei” credințe ortodoxe, pe care Moscova, moștenitoarea Constantinopolului, și-o asumă în secolul al XVI-lea, mai ales în războaiele care au dus la cucerirea Kazan’ului. Marea carte de istorie genealogică, care consacră sfânta Rusie unificată în jurul Moscovei, precum și o icoană de la jumătatea secolului al XVI-lea îl prezentau pe Vladimir ca misionar pe lângă pecenegi sau drept cel care-l ajută pe țarul rus să devină suveranul Kazan’ului⁸³.

În ciuda dorinței cnejilor ruși de a fi asemenea împăraților din Constantinopol, de unde și ideea de a treia Romă, între Rusia și Constantinopol nu au existat conflicte armate decât numai în perioada primă, mai precis înainte de evenimentul încreștinării oficiale a rușilor. Suveranii ruși au acordat de fiecare dată întregul lor respect Bizanțului. Împăratul bizantin era considerat conducătorul tuturor creștinilor ortodocși⁸⁴. Mai mult decât atât, „rușii acceptau ideea dominantă a teoriei politice bizantine – aceea că împăratul de la Constantinopol era reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ și supremul legislator pentru creștini, suprema autoritate pe pământ căruia trebuia să i se supună fiecare creștin în orice problemă referitoare la comunitatea creștină”⁸⁵.

Este clar că cnejii de Kiev, a căror stăpânire era separată de teritoriul bizantin de sute de kilometri de apă și de stepă, nu au putut fi forțați să accepte, în sensul cel mai bun al cuvântului, conducerea directă a împăratului. „Distanța a făcut Rusia virtual inaccesibilă cuceririi bizantine”⁸⁶, spune John Meyendorff. Adoptarea

⁸³ Giovanna Brogi Berkoff, *op. cit.*, p. 75.

⁸⁴ La rândul său împăratul bizantin îi respecta pe cei care îi recunoșteau autoritatea. Un exemplu în acest sens îl avem la sfârșitul anului 1140, când trei cneji se luptau pentru hegemonie în Rusia. Iziaslav din Kiev (un nepot al lui Vladimir Monomahul), unchiul acestuia, Iuri Dolgoruki, din Suzdal’, și vărul său, Vladimirko, din Galici. Primul era aliat al Ungariei și dușman al Bizanțului, ceilalți doi susțineau Imperiul. Istoricul bizantin din acea perioadă scria despre prințul din Suzdal’ că este un aliat (*symmonachos*) al împăratului, iar despre cneazul din Galici că este un vasal (*hypopondos*) al acestuia, și de aceea sprijinul Imperiului trebuia să meargă către aliatul său, în acest caz, Iuri Dolgoruki. Pe de altă parte, Bizanțul își manifesta susținere și atunci când cnejii contribuiau și financiar la „problemele” Imperiului. În 1346, o parte din structura catedralei Sfânta Sofia, slăbită de cutremurele recente, s-a prăbușit. Conducătorul de la Moscova a trimis o importantă sumă de bani pentru repararea clădirii. O altă sumă de bani a fost trimisă, în 1398, pentru a ajuta Constantinopolul, aflat la acea vreme sub blocada turcilor. Cf. Dimitri Obolenski, *Un commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit (500-1453)*, p. 254, 287.

⁸⁵ Antoaneta Olteanu, *op. cit.*, p. 15.

⁸⁶ John Meyendorff, *Byzantium and the rise of Russia*, p. 5.

„Cea de-a treia Romă” – între utopie și realitate

creștinismului răsăritean reprezintă o alegere liberă a rușilor și ei își vor aduce aminte de acest lucru.

Și după 1054, când stăpânirea rusă a început să arate diferite tendințe, urmând ca în secolul următor să se împartă între diferite principate, unele din aceste principate au căutat să-și păstreze suveranitatea și să desfășoare o politică externă de sine stătătoare. De asemenea, cnejii ruși pretindeau o fundamentare legală a autorității lor, nu printr-o fictivă delegare a lor de către împăratul bizantin, ci prin două modalități: calitatea lor de membri ai familiei conducătoare, ca descendenți ai Sfântului Vladimir, în care dreptul unei suveranități politice era în mod exclusiv și colectiv deținut; și un mandat direct din partea lui Dumnezeu⁸⁷. Cu toate acestea relațiile dintre cnejii ruși și împăratul bizantin nu erau niște relații de egalitate, ci cnejii ruși erau numiți „*archontes Rhosias*”, continuându-se a se înțelege prin aceasta că ei recunosc poziția supremă pe care împăratul o deținea în cadrul creștinismului, lucru care fusese recunoscut tacit și de Vladimir după botezul său. *Cronica rusă* face, de asemenea, distincția între cneaz, ca adevărat conducător politic local, și împărat, care avea jurisdicția peste toți creștinii. „*Cel Mai Înalt numește împăratul (tsesarya) și cneazul (knyazya) și dă autoritate oricui consideră... Astfel a spus Isaia: «Au păcătuit din cap până în picioare», și aceasta de la împărat până la oamenii de rând*”⁸⁸. În viziunea diaconului Agapet, împăratul de Constantinopol, în persoana lui Justinian I, era „*domn al tuturor oamenilor*”, și definește prerogativele sale, după cum urmează: „*În alcătuirea corpului său împăratul este la fel ca orice om, dar în puterea oficiului său, este ca Dumnezeu, Stăpânul tuturor oamenilor; de aceea pe pământ nu este nimeni mai înalt decât el*”⁸⁹.

După căderea Constantinopolului, această prerogativă deținută de împăratul bizantin este revendicată de către țarii ruși. „*Prin natura sa, țarul este asemeni celorlalți oameni, dar, prin demnitatea sa, este egal preainaltului Dumnezeu. El nu e doar slujitorul lui Dumnezeu, ci reprezentantul său, veghind asupra purității credinței și asupra siguranței Bisericii. Pentru aceasta Dumnezeu i-a dat sabia*”, spunea Iosif Sanin, stareț de Volokolamsk⁹⁰.

Influența bizantină în Rusia poate fi recunoscută și din metoda prin care, atât în Bizanț, cât și în Rusia, bazileul sau cneazul, pentru a-și înlătura eventualii pretendenți la tron, îi orbea. Un astfel de exemplu îl avem în persoana lui Sviatopolk care nu ezită să se căsătorească cu fiica hanului polon, pentru a face pace cu aceș-

⁸⁷ Dimitri Obolenski, *The Byzantine Commonwealth...*, p. 223.

⁸⁸ ***, *The Russian Primary Chronicle*, translated and edited by S.H. Cross și O.P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge, Mass., 1953, p. 130; Cf. Isaia 1, 6.

⁸⁹ Agapetus, *Expositio capitul admonitoriorum*, XXI, PG 86 (I), col. 1172, apud Dimitri Obolenski, *The Byzantine Commonwealth...*, p. 224.

⁹⁰ Antoaneta Olteanu, *op. cit.*, p. 16.

tia, și pentru a-și îndepărta rivalul îl orbește, „o practică bizantină fără precedent în Rusia”⁹¹.

În perioada secolelor X-XIII rușii încep să-și contureze și mai mult organizarea statală și cea socială specifică. Biserica Ortodoxă devine acum simbolul național al unității. „Încă de la creștinarea Rusiei, spune Antoaneta Olteanu, *Biserica Rusă s-a dovedit a fi un sprijin necondiționat al puterii politice, al instituției cneazului/țarului/conducătorului, văzut, așa cum se spunea și despre împărații bizantini, drept unsul lui Dumnezeu pe pământ*”⁹².

Un eveniment destul de interesat al acestei perioade de timp este și încercarea nereușită a cneazului Iaroslav de a cuceri Constantinopolul. În urma acestei încercări, fiul cel mic al cneazului se căsătorește cu o prințesă bizantină, probabil fiica împăratului Constantin IX Monomahul (1046). În urma acestei căsătorii se va naște un fiu, Vladimir (1053), preluând numele de Monomahul, ce va juca un rol politic foarte important în Kiev și, eventual, va deveni un simbol al moștenirii imperiale bizantine în Rusia⁹³. Înțeles ca om de stat, general, scriitor și om, Vladimir Monomahul a fost comparat cu regele Alfred al Angliei. În timpul domniei sale la Kiev (1113-1125) Rusia a recâștigat pentru o vreme puterea și stabilitatea pierdute în timpul ultimei jumătăți de veac. Arborele său genealogic este o dovadă de necontestat pentru înrudirea sa cu cele mai mari case regale din Europa: mama sa era prințesă bizantină; unul dintre unchii săi s-a căsătorit cu fiica regelui Poloniei; din cele trei mătuși ale sale, una s-a căsătorit cu regele Norvegiei, alta cu Henric I al Franței, iar cea de-a treia a devenit soția regelui Harold al Angliei; fiul său cel mare s-a căsătorit cu fiica regelui Suediei, fiica sa s-a căsătorit cu regele Ungariei; și nepoata sa s-a căsătorit în cadrul familiei imperiale a Comnenilor⁹⁴.

Mai multe căsătorii au avut loc între membrii caselor regale bizantine și ruse; majoritatea dintre ele s-au realizat în secolul al XII-lea, atunci când imperiul era condus de dinastia Comnenilor. Este de notorietate faptul că înainte de invazia mongolă prințesele ruse contactau alianțe prin căsătorie mai curând cu țările central, nord și vest europene, decât cu Bizanțul sau cu stăpânitorii slavi din Balcani. Dintre cele nouă căsătorii menționate mai sus, numai două erau cu prințese bizantine: o proporție specifică pentru perioada pre-mongolă.

După încercarea cneazului Iaroslav de a cuceri Constantinopolul, nici o altă ofensivă rusă nu a mai încercat acest lucru. Acest lucru s-a datorat, în special, faptului că după moartea lui Iaroslav (1054), Rusia kieveană și-a pierdut unitatea politică. Țara a devenit din ce în ce mai divizată în principate independente (*ude-*

⁹¹ Paul Dukes, *op. cit.*, p. 27.

⁹² Antoaneta Olteanu, *op. cit.*, p. 15.

⁹³ John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, p. 6.

⁹⁴ Dimitri Obolenski, *The byzantine commonwealth...*, p. 226.

„Cea de-a treia Romă” – între utopie și realitate

ly), fiecare condus de un descendent al lui Vladimir și al lui Iaroslav, dar plătind un tribut nominal „marelui-prinț” al Kievului. Multe dintre aceste principate ocazional s-au alăturat unor alianțe străine, luptând unele împotriva celorlalte. Relațiile cu Constantinopolul devin din ce în ce mai dificile, până când în secolul al XII-lea noi invadatori nomazi, cumanii, au cucerit o mare parte din sudul stepelor ruse și au întrerupt ruta comercială spre Marea Neagră. Astfel, lipsa unității politice, precum și factorii geografici, au făcut Rusia vulnerabilă în fața incursiunilor nomazilor asiatici – pecenegii și cumanii – și au slăbit, în ținutul kievean, prosperitatea economică bazată la început pe siguranța rutei comerciale „*de la varegi la greci*” prin Novgorod și Kiev⁹⁵.

În urma acestor evenimente, în Rusia lui Vladimir și al lui Iaroslav – anticipând polarizările din secolul al XIV-lea – s-au constituit trei centre politice separate: Marea principat al Kievului, principatul de Suzdal și principatul Galіției⁹⁶. În absența oricărui centru politic important, unitatea națiunii a fost păstrată de către Biserică. Unitatea națională a Rusiei era, de fapt, inseparabilă de legăturile națiunii cu universalismul creștin, reprezentat de un mitropolit numit de Bizanț⁹⁷.

Pe de altă parte, Rusia a devenit un aliat și un sprijinitor fervent al politicii imperiale bizantine. Majoritatea istoricilor bizantini au apreciat această relație ca începând în timpul conflictului din 1140 și 1150, și consolidându-se pe parcursul anilor, până în secolul al XIV-lea. „*Loialitatea rușilor față de Imperiu*, spune D. Obolenski, *era asigurată în primul rând prin prezența mitropoliților la Kiev, mitropoliți care nu reprezentau numai autoritatea spirituală a patriarhilor de Constantinopol, dar și, atunci când erau cetățeni bizantini, serveau intereselor politice ale stăpânilor lor imperiali*”⁹⁸. Unii dintre istoricii sovietici nu vor să admită semnificația istorică a Bisericii în Rusia⁹⁹. Ei accentuează numai legăturile economice, militare și politice dintre cele două țări. Dar este adevărat faptul că oficialii bizantini din Rusia aflați într-o poziție importantă – considerată puternică

⁹⁵ *Ibidem*, p. 39-40; 223-224.

⁹⁶ John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, p. 6-7.

⁹⁷ Sub Manuel Comnenus, noii episcopi – incluzând și mitropolitul Kievului – trebuiau să depună jurământul de supunere față de împărat (a se vedea în acest sens A. Pavlov, *Sinodal'nyi akt Konstantinopol'skogo patriarkha Mikhaïla Ankhiala 1171 – go goda o privode arkhieerev k prisyaage*, VV, II, 1895, pp. 388-393). Această cerință cu timpul a dispărut, dar rolul împăratului în numirea mitropoliților ruși este consemnat a exista până în secolul al XV-lea.

⁹⁸ Dimitri Obolenski, *The byzantine commonwealth...*, p. 226.

⁹⁹ A se vedea G. G. Litavrin, A. P. Karhdan, *Ekonomicheskie i politicheskie otnosheniya drevnei Rusi i Vizantii*, în „Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies”, London, 1967, p. 71. J. Meyendorff, *The Byzantine impact on Russian civilization*, S.H. Baron, Nancy W. Heer editori, *Windows on the Russian Past. Essay on Soviet Historiography since Stalin*, AAASS, Columbus, Ohio, 1977, p. 45-46.

Pr. Lect. Drd. Adrian Ignat

într-adevăr – a fost mitropolitul Kievului, deoarece el controla singura structură administrativă dependentă de Bizanț, care cuprindea întreaga Rusie în perioada 989-1448. Evident că consecințele culturale, religioase și politice ce vor decurge din acest fapt sunt considerabile.

Ideologia politică, promovată în Rusia de Biserică cu nu mai puțin zel decât în Vestul „barbar” al Europei, nu a produs (așa cum s-a întâmplat cu Carol cel Mare și, în Balcani, cu Simeon și Samuel al Bulgariei și, mai târziu, cu Ștefan Dușan al Serbiei) o încercare de a uzurpa imperiul. Dacă prințul Vladimir și-a asumat cu adevărat titlul de *bazileu*, acest lucru s-a realizat printr-o asociere subordonatoare împăratului legitim, Vasile II, cumnatul său, nu printr-o *translatio imperii*¹⁰⁰.

În cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea jurisdicția mitropoliților de Kiev pare a fi circumscrisă creării mitropoliilor de Chernigov și Preyaslavl, ce se aflau sub directă jurisdicție a Constantinopolului. Această diviziune a Bisericii Ruse a fost acceptată de patriarhul de Constantinopol pentru a satisface dorințele cneajilor acestor orașe din sudul Rusiei. Dar aceste concesi au durat numai câteva decenii: la 1100 cel târziu, întreaga țară a fost încă o dată reunită sub autoritatea spirituală a scaunului mitropolitan de Kiev. Trebuie precizat faptul că înaintea acestor evenimente, mitropolitul Kievului deținea titlul și de mitropolit „al întregii Rusii”, fiind numit ulterior și papă al unor provincii rusești mai îndepărtate.

În ceea ce privește relația mitropolitului cu cneazul, trebuie spus că în general conducătorul local, după modelul bizantin, posedă dreptul de a proteja și superviza Biserica și stăpânirea ei. În domeniul doctrinei și în ceea ce privește comportamentul public și cel privat, autoritatea clerului era indiscutabilă¹⁰¹.

Abstract: *In the second half of the fifteenth century and the early sixteenth century, the idea developed that Moscow had a unique religious and political mission as the successor to Rome and Byzantium. The earliest surviving formulation of this idea is probably that in a letter by the monk Filofei (Philotheus), the elder (starets) of Eleazarov monastery in Pskov, written in 1511. On this paper I shall outline how the “Third Rome” idea was rooted in Muscovite culture and how it emerged under the impact of the events of the fifteenth century. The link made in Muscovy between a state and a supposedly universal church had a direct antecedent in Byzantium. As the Byzantine Empire declined, the Eastern Church increasingly took on the aspects of a Greek national church rather than a universal church. At the same time, Byzantine messianism presented Constantinople as both the “New Rome” and the “New Jerusalem”.*

¹⁰⁰ Cf. D. Obolensky, „Byzance et la Russie de Kiev”, în *Messenger de l'Exarchat du Patriarcat russe en Europe occidentale*, XXIX (1959), Paris, (retipărită în *Byzantium and the Slavs*, London, 1971, IV), p. 20-35.

¹⁰¹ Dimitri Obolenski, *The byzantine commonwealth...*, p. 227.